

NWO/OKW-voorjaarslezing

Cultuur en Commercie

Beschouwingen over onze cultuur en
haar wetenschappen

door Wim Blockmans

Amsterdam, 21 april 1998

Nederlandse Organisatie voor
Wetenschappelijk Onderzoek (NWO)
Laan van Nieuw Oost Indië 131
2593 BM Den Haag
Postbus 93138
2509 AC Den Haag
Telefoon 070 3440640
Telefax 070 3850971
E-mail nwo@nwo.nl
Internet <http://www.nwo.nl>

Uitgave juni 1998

Cultuur en Commercie

Beschouwingen over onze cultuur en haar wetenschappen

Samenvatting

Europa zoekt nu al veertig jaar moeizaam zijn weg naar economische eenheid, die althans in vijftien landen enigermate in zicht komt. Tot politieke samenwerking is men veel minder bereid, en cultuur wordt al helemaal niet gezien als een materie waarin de Europese Unie bevoegdheid zou behoren uit te oefenen. Datzelfde Europa geldt desalniettemin als het continent waar de cultuur is ontstaan die nu grotendeels de wereld beheerst. De relatie tussen economie, politiek en cultuur kan op zijn minst problematisch genoemd worden. Dat is in het recente verleden ook gebleken uit de machteloosheid van *politici tegenover religieus en nationalistisch geïnspireerde bewegingen*.

In de lezing wordt een visie ontvouwd over de ontwikkeling op lange termijn van de Europese cultuur. Die is opmerkelijk veelvormig. De belangrijkste instituties die haar in het verleden hebben gevormd, waren kerken en staten. Die stonden evenwel tegenover een grote diversiteit aan volksculturen die mede gestalte gaven aan de zo kenmerkende diversiteit van dit continent. Sedert enkele decennia hebben in het Westen enkele multinationale ondernemingen een steeds belangrijker aandeel in de cultuurproductie en -distributie.

Aandacht wordt gevraagd voor de effecten die deze evolutie heeft op de thans in Europa heersende cultuurpatronen. Deze ingrijpende maatschappelijke verschijnselen vereisen een adequate wetenschappelijke bestudering.

Cultuur en Commerce

Beschouwingen over onze cultuur en haar wetenschappen

Wim Blockmans

Voor mij is het een heel bijzondere eer uitgenodigd te zijn tot het houden van deze lezing *in diesen heil'gen Hallen* en daarmee te treden in een rij van illustere voorgangers. Natuurlijk had iedere spreker deze zin kunnen uitspreken, zeker na zich moe te hebben getoed over een geschikte opening. Maar ik meen het. Het is een hele eer, en de zoveelste die Nederland mij krachtens zijn befaamde gastvrijheid sedert ruim 23 jaar bewijst. In Vlaanderen worden algemene academische publiekslezingen als deze niet gehouden, niet in kerken, zeker niet in Lutherse, en niet in deze architecturale context. Eer wordt daar ook op een andere wijze bewezen. Drie bevriende vakgenoten zijn daar bijvoorbeeld recentelijk in de adelstand verheven. Deze verschillen hebben natuurlijk te maken met de uiteenlopende geschiedenis der Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden en met de daaruit gegroeide cultuurverschillen. Over cultuur zal deze lezing gaan. Een Vlaamse bankier met lange ervaring in Nederland, gaf ooit als commentaar op mijn benoeming in Nederland: 'De Hollanders (*sic*) kopen gewoon de kwaliteit die ze nodig hebben, en ze verkopen evengoed diegene die ze zelf in huis hebben.' Dat heet dan commercie, de tweede pijler in de titel van deze lezing.

De verbinding van cultuur en commercie is bepaald niet nieuw. Kunsthistorici zijn al lang vertrouwd met het begrip kunstmarkt, en sommigen onder hen hebben ook de actuele waarde ontdekt van de advisering over de waarde van kunstwerken. In dit betoog zal ik enkele vragen opwerpen over de wijze waarop cultuur en commercie zich thans in Europa verhouden. Natuurlijk zal de historicus in mij niet nalaten te zoeken naar hoe het vroeger was en hoe het zover gekomen is. Iedere historicus stelt immers aan het verleden de vragen die hem en zijn omgeving in de eigen tijd prangend bezighouden. Beide, verleden en heden, zie ik als nauw met elkaar verbonden. In de eerste lezing in deze reeks formuleerde Nico Frijda het heel pregnant: 'wie gevoelig is voor het verleden, staat misschien open voor het heden.' Het lijkt me daarom ook te behoren tot de normale opdrachten van een historicus om zich, waar mogelijk en relevant, te mengen in publieke debatten en bouwstenen aan te dragen voor een dieper inzicht in actuele problemen. Over de relatie tussen cultuur en commercie lijkt mij juist nu een woordje op zijn plaats.

I Het probleem

Cultuurbeleid: vrees of verwaarlozing?

Cultuur is een materie waarmee politici in de tweede helft van de twintigste eeuw uiterst omzichtig omgaan. Hun terughoudendheid laat zich begrijpen uit weerzin tegen de manipulatie van de cultuur door totalitaire regimes, zoals die nog vers in het geheugen ligt. Interventies van excellenties roepen doorgaans stormen van protest op, zelden oogsten zij applaus. Nationale regeringen mogen dan onwennig omgaan met de cultuursector, over één zaak zijn zij het allen met elkaar eens: Europa moet er zeker met zijn handen van afblijven. Het cultuurbudget van de Europese Commissie is verwaarloosbaar, en tot nu toe is het op volstrekt onopvallende wijze besteed.

Voor cultuur hebben Europese instanties nauwelijks aandacht, ondanks artikel 128 van het Verdrag van Maastricht. In het zeer substantiële onderzoeksbudget van de Unie komen de cultuurwetenschappen niet aan bod, voor een eigen cultuurbeleid ontbreken de middelen en de politieke wil. Het beleid is primair gericht op de behartiging van economische belangen, ook wanneer het gaat om wetenschap en cultuur. De Unie is krachtens artikel 92 lid 3 sub d alleen bevoegd tot 'steunmaatregelen om de cultuur en de instandhouding van het culturele erfgoed te bevorderen, wanneer door deze maatregelen de voorwaarden inzake het handelsverkeer en de mededinging niet zodanig worden veranderd dat het gemeenschappelijk belang wordt geschaad.' Dat wil zeggen dat enige actie voor cultuur in Brussel bureaucratisch hervtaald moet worden als steun aan het toerisme in de regio of aan de informatietechnologie. Wanneer in Spanje het aantal ezels in de laatste zestig jaar is geslonken van 1,2 miljoen naar 90.000, is dat niet louter een ingrijpende economische maar ook een culturele verandering. De ezel maakte deel uit van de materiële cultuur en was niet weg te denken van feestelijkheden.¹

Cultuur als politieke bedreiging

Dit gebrek aan aandacht voor de cultuur gaat echter voorbij aan vier onontkoombare vaststellingen:

- Het economisch beleid van de Europese Unie oefent een diepgaande invloed uit op de cultuur in de lidstaten en in partnerlanden.
- De Europese onderdanen zijn zeer gevoelig voor alles wat zij beschouwen als aantastingen van hun cultuurpatroon.
- De gestage vorming van wat sommigen beschouwen als een gecentraliseerde superstaat in Europa voedt een herlevende behoefte aan regionale en lokale identiteit.
- In de actuele politieke praktijk dringen conflicten met een culturele grondslag zich op aan de politieke agenda.

Dit blijkt uit de vele brandhaarden die ons continent kent. In perifere gebieden, zoals Noord-Ierland, Baskenland, Corsica, de Balkan en de voormalige Sovjet-Unie, spelen nationalistische en religieuze motivaties in de hevige conflicten een hoofdrol. In 1989 greep Milosevic de herdenking van de Servische nederlaag tegen de Turken in 1389 in Kosovo aan om zijn nefaste spiraal van nationalistische retoriek op gang te brengen. Beschietingen van kerken drukten het culturele karakter van de strijd uit. De rationele westerling is geneigd deze factoren af te doen als oubollig, want in de eigen samenleving schijnen die sedert 1945 uit den boze. Dit onbegrip kan alleen maar leiden tot ondoelmatig politiek handelen, zo niet tot regelrechte escalatie van de tegenstellingen. Wat de internationale gemeenschap ondanks haar hegemonische aanwezigheid nalaat is een cultureel antwoord te formuleren op de uitdagingen. Kunnen wij verwachten ooit de haardragende bevolkingen in de Balkan te overtuigen van ons gelijk wanneer we ons er toe beperken met groot militair overwicht de openbare orde op te leggen binnen de willekeurige staatsgrenzen uit 1919 en af en toe een booswicht jaren na de feiten voor de rechter te slepen? Is een cultuuroffensief niet evenzeer op zijn plaats teneinde duidelijk te maken dat mensenrechten ook het respect voor de cultuur van de burens betreffen?

Ook in de westerse kernlanden van de Unie zelf doen zich fundamentele conflicten voor, waarvan men het culturele karakter niet kan blijven negeren. De grote steden worden in toenemende mate opgeschrikt door rellen en kleinschalige geweldpleging, die zowel een culturele als een sociale voedingsbodem hebben. In sommige steden, zoals Toulon of Brussel, gaat het om Noord-Afrikaanse jongeren, in andere, zoals Liverpool of Zurich, voelen inheemsen zich evenzeer buitengesloten. De politieke vertolking van deze onvrede kennen wij in Frankrijk als de 15,5 procent stemmen voor een partij met een racistisch programma.

De geringe sympathie waarop de Europese Unie kan rekenen blijktens de referenda in Denemarken, Frankrijk, Noorwegen en Zwitserland, toont aan dat de burgers 'Brussel' ervaren als vervreemdend, zeer ver verwijderd van hun eigen bekommernissen. Niet alleen het democratisch *deficit* van de Unie is hier aan de orde, naar mijn inzicht veel meer nog haar onvermogen om zich een eigen identiteit aan te meten, wat wil zeggen aan cultuurpolitiek te doen. Het Europa van de zes, twaalf en vijftien heeft zijn succes bewezen als een economische Unie. De politieke en militaire samenwerking verloopt voor ieders ogen uiterst moeizaam en zij moet het in cruciale kwesties telkens weer beschamend afleggen tegen de Amerikaanse diplomatie en krijgsmacht. Een culturele dimensie mist de Europese Unie ten enenmale, en dat dreigt nu haar fundament, namelijk de adhesie van de onderdanen, te doen wegzakken. Voor het continent dat zich erop mag beroepen bij uitstek de fundamenteen te hebben ontwikkeld van de beschaving die nu de wereld domineert, is dat toch wel een merkwaardig gemis. Vorig jaar dook plots nog een culturele dimensie op rond de kwestie van de uitbreiding van de Unie. Christen-democratische prominenten spraken zich uit tegen de toetreding

van Turkije op enig tijdstip in de toekomst, omdat dit land de westerse cultuur niet zou delen. De grote leiders dachten allicht aan de christelijke beschaving maar zij lieten jammer genoeg na te preciseren welke waarden, habitus en normen ze precies bedoelden. Het culturele argument, nu het een keer werd gebruikt, al was het om zich af te schermen, berustte helaas op drijfzand.

Zo kom ik tot mijn uitgangsstelling: de Europese en de nationale politiek verwaarlozen schromelijk de culturele dimensie die inherent is aan elke politiek, samenleving en economie. Daardoor ondergaat haar perspectief een gevaarlijke vernauwing en onderkent zij niet het belang van factoren die zowel binnen als buiten de Unie de grondslagen van de westerse samenleving beïnvloeden. Aanhoudende verwaarlozing van de cultuur dreigt meer externe en interne mislukkingen teweeg te brengen, zoals die in voormalig Joegoslavië, en de erosie van het vertrouwen van de eigen burgers.

Kan een historische analyse ertoe bijdragen te begrijpen waarom nationale en Europese instanties op dit ogenblik zo huiverig staan tegenover het voeren van een cultuurpolitiek? In een poging daartoe zal ik me concentreren op de verhoudingen tussen politiek, economie en cultuur. Vervolgens hoop ik aan te tonen dat ook een 'gedoogbeleid' vergaande consequenties heeft voor de huidige cultuur in Europa, waarvan men zich wellicht onvoldoende rekenschap geeft. Ik zal mijn betoog afsluiten met enkele beschouwingen over de taken en functies die cultuurwetenschappen mijns inziens in dit verband kunnen vervullen.

2 De productie van ons cultureel erfgoed

De term 'cultuur' is al vele malen gevallen zonder dat we ons erom hebben bekommerd welke onder de honderden definities die dit begrip te beurt vielen, we precies bedoelen. Die verwarring komt politici soms goed uit, ons mag ze natuurlijk niet blijven achtervolgen. Ik opteer, met een ruime schare vakgenoten, voor de even simpele, heldere als omvattende omschrijving van de historicus Peter Burke: 'cultuur is een systeem van gedeelde betekenissen, houdingen en waarden, uitgedrukt of belichaamd in artefacten, voorstellingen en praktijken.' De UNESCO opteerde in 1982 voor een vergelijkbare omschrijving waarbij het begrip 'levenswijze' naast 'tradities en geloofssystemen' nog iets bondiger aangaf dat naast de geestelijke ook de materiële dimensie essentieel is in een cultuur.⁴

Hoe komen nu die 'gedeelde systemen... en praktijken' tot stand? Het aantal samenlevingen waarbinnen tradities geheel en uitsluitend in eigen kring gevormd zijn, is in de huidige wereld wel heel erg klein geworden. In Europa hebben migraties, kolonisatie, handel en de vorming van staten in de loop van de voorbije millennia in menigvuldige interactie gestalte gegeven aan de Europese cultuur. Europeanen zijn zelf geneigd daarvan vooral de diversiteit in het licht te stellen. Buitenstaanders merken daarentegen

enkele algemene trekken op, zoals de overheersing van het christendom, de expansiedrang, het streven naar materieel gewin, het individualisme, het aanpassingsvermogen. Een van de meest intrigerende vraagstukken in de Europese cultuurgeschiedenis is juist die spanning tussen homogeniseringstendenzen en diversiteit.

Diversiteit behoeft op zich weinig uitleg, we kunnen haar opvatten als de natuurlijke toestand. Net zoals de ontplooiing van planten en dieren sterk bepaald wordt door hun ecologische locatie, geldt dat ook voor menselijke populaties. Zolang bewoning dun gezaaid bleef en afstanden slechts moeizaam te overbruggen waren, bloeide iedere menselijke gemeenschap met eigen voorstellingswerelden en expressies daarvan volgens de mogelijkheden die het milieu haar bood. Af en toe kwam er wat beweging door veranderingen in het klimaat of door biologische incidenten. Populaties zochten dan gunstiger *niches* op en kwamen daarbij wel eens concurrenten tegen met wie zij zich op de een of andere wijze moesten verstaan. Hieruit kon acculturatie voortkomen of uitschakeling van de zwakste gemeenschap.

Het kersteningsoffensief

Sommige populaties verkeerden in zulke gunstige omstandigheden dat zij neigden tot expansie. De Europese cultuur wordt in bepaalde regio's nog steeds gekenmerkt door de grote expansiebeweging die de Kelten in de zevende tot vijfde eeuw voor Christus deed uitzwermen van het westen van het huidige Zwitserland tot in de uithoeken van de Britse eilanden, Galicië, Walachije en Galatië. Veel duurzamer waren de effecten van de Romeinse kolonisatie, die ruwweg de grens aangaf tussen de latere Romaanse talen enerzijds, de Germaanse en Slavische anderzijds. Deze bakenden in een eeuwenlange frictie hun territoria af. Het voortbestaan van de talen van de Finno-Ugritische groep en van het Baskisch, die niet tot de Indogermaanse talen behoren, laat zien dat afzonderlijke ontwikkelingen kansen behielden tegenover invasiegolven.

De christelijke Kerk was, in haar Latijnse en haar Griekse gedaanten, de rechtstreekse erfgename van het tweeledige laat-Romeinse imperium.⁵ Zij is in de Europese geschiedenis een der krachtigste en zeker de meest duurzame actor geweest in de richting van de oplegging van eenzelfde geloofssysteem met de daaraan gekoppelde praktijken en artefacten. Door zich te bedienen van het Latijn - de taal van de prestigieuze antieke cultuur - schiep de katholieke Kerk als instituut afstand tussen haar personeel en de diverse volkeren tot wie zij zich richtte. Haar bedienaren gebruikten een geleerdentaal, waarmee zij het geschreven woord monopoliseerden. Onderling begrepen zij elkaar ongeacht hun etnische of geografische herkomst. Zo schiep de Kerk een waarlijk Europese culturele elite die zich bewust distantieerde van de talloze volksculturen. Zeker tot in de dertiende eeuw bleven deze immers rijk aan heidense opvattingen en gebruiken die in de ogen van de geestelijken uitgebannen dienden te worden.⁶ De kerkelijke rituelen waren niet bestemd om door de massa te worden begrepen, ze vonden plaats in afgescheiden ruimten - het koorgedeelte van de kerk - waar de priester zijn rug

naar het gelovige volk keerde. De magie van het gebeuren moest wel de overhand hebben op de betekenis. De vestiging van bisdommen toont aan hoe langzaam en geleidelijk de inplanting van het christendom zich voltrok.⁷ Pas dan kon de parochiale structuur worden uitgebouwd en de bestrijding van de eeuwenoude geloofsovertuigingen een moeizame aanvang nemen.

Tot in de dertiende eeuw vormde de Kerk veruit de grootste macht in Europa. Zij beschikte over het monopolie van het schrift en de geleerde cultuur, zij was strak hiërarchisch georganiseerd op een continentale schaal. Haar materiele rijkdom overtrof veruit die van enige wereldlijke vorst. Zij beschikte over het vermogen de ultieme legitimiteit te verkondigen of te onzeggen aan ieder vorstelijk gezag, huwelijken geldig of ongeldig te verklaren, en aldus nakomelingen te voorzien of te beroven van erfenissen. Het belangrijkste bewijsmiddel in rechte, de eed, ontleende zijn geloofwaardigheid aan zijn betrokkenheid op heilige voorwerpen en dus onderworpenheid aan kerkelijk gezag. De Kerk was er sedert het einde van de tiende eeuw in geslaagd de gewelddadigheid van de ridderwereld aan banden te leggen door vredes voor te schrijven. Eindelijk vermocht zij haar wereldbeeld tot in de uithoeken van het continent op te leggen. Waar dat nog niet gelukt was of waar haar leerstellingen werden betwist, stuurde zij gewapende actie aan. De moslims in Spanje, de 'heidenen' in Oost-Pruisen, de Catharen en later andere 'ketteren' hebben deze religieuze hegemonie pijnlijk onder vonden. Europa had toen, onder de aanvoering van de geestelijken, de weg kunnen opgaan van het Chinese keizerrijk, waar het bestuur in handen lag van mandarijnen die zich ver hielden van de taal en de leefwereld van het gewone volk. De culturele diversiteit heeft het toen in Europa gewonnen van de eenheidscultuur.

Commercialisering

Demografische en economische ontwikkeling had immers sedert de tiende eeuw in de meest ontwikkelde gebieden de groei van steden op gang gebracht. Hier ontstond een soort samenleving die ver afstond van het waardepatroon van de landadel waartoe ook de hogere geestelijken behoorden. Ook met de beginselen van de Kerk stonden de waarde-orientaties van de burgers op gespannen voet. Zij streefden immers de onbepaalde vergroting na van rijkdom, niet om die te verbrassen, zoals dat paste bij de status van een edelman, en ook niet om die te besteden aan vrome stichtingen, maar als doel op zichzelf. Het geweten van de eerste generaties kapitalisten werd nog ernstig bezwaard door de kerkelijke veroordelingen, en op hun sterfbed kochten velen hun ziel vrij door alsnog het nodige af te staan aan het goede doel. Zo groeiden en bloeiden ook binnen de stadsmuren kerken en kloosters. Bedelmonniken preekten vanaf de dertiende eeuw in de volkstaal, en hoewel zij nog heftiger dan tevoren fulmineerden tegen materialisme en het berekenen van rente over leningen, gebeurde dit in de praktijk op steeds grotere schaal. Het bestuur werd vanaf die tijd ook niet meer in het Latijn uitgeoefend maar in de volkstalen. Zo ontwikkelde zich in de Europese steden een

typisch cultuurpatroon dat zich afzette tegen zowel de levensstijl en de waarden van de adel als tegen enkele leerstellingen van de Kerk. De burgers tastten zelfs haar monopolie op wetenschap en onderwijs aan. De Europese cultuur valt niet te begrijpen zonder de inbreng van de zichzelf besturende steden, waar de belangen van handel en nijverheid uitmaakten wat goed en kwaad was.

Confessionalisering

Zoals Norbert Elias heeft beschreven, leidde de differentiatie van de samenlevingen tot de vorming van nieuwe en grotere machtsstructuren. Monarchale staten profiteerden aanzienlijk van het toegenomen economisch gewicht van de steden maar wierpen tegelijk een dam op tegen hun streven naar autonomie. Reeds tijdens de dertiende en veertiende eeuw vonden diverse heterodoxieën voornamelijk in de steden een ruime aanhang. Geestelijken en monarchen trokken gezamenlijk ten strijde om ze uit te roeien. Zij bleven dit doen toen in de zestiende eeuw de hervormingsbewegingen alomtegenwoordig kregen. Gedurende ongeveer een eeuw maakten de godsdienstoorlogen in Europa miljoenen slachtoffers in naam van het ware geloof. Zij leidden tot een veel strijdbaarere katholieke Kerk, die zich nu geconfronteerd zag met rivaliserende protestantse kerken, waarvan de aanhang evenwel was teruggedrongen. Vorsten en kerken werkten voortaan nauw samen om hun onderdanen te disciplineren, ieder binnen de eigen sfeer maar wel voor hetzelfde doel, namelijk het grote cultuuroffensief. Scholen, armenzorg, ziekenhuizen, gevangenissen, werk- en tuchthuizen stonden in het teken van het juiste geloof, borg voor een overzichtelijke en gehoorzame maatschappij. Staat en kerk waren nu de gezamenlijke cultuurproducenten geworden, kunst stond in hun teken en dienst, censuur en politie controleerden de populaire drukwerkjes. Het territoriale kader voor dit cultuuroffensief was echter niet meer universeel maar bepaald door de grenzen van de honderden staten en staatjes.

Rationalisme en empirisme

Nu Kerk en Staat in een volmaakte verstremgeling overall in Europa voorschreven wat waar, schoon en goed was, moest de vernieuwing weer uit een andere hoek komen. Het irrationele karakter van de absolute monarchie zette politieke denkers ertoe aan een alternatief te formuleren dat uitmondde in de concepten volkssoevereiniteit en burgerrechten. Tegelijk zochten wetenschappers en technici via eigen waarnemingen naar natuurwetten. De eersten inspireerden de politieke en sociale revoluties, de tweeden de wetenschappelijke en industriële. Geleerde genootschappen, aristocratische salons, theaters en gedrukte publicaties waren de belangrijkste media waardoor het nieuwe denken verspreiding vond. Hun vooruitgangsgeloof vormt nog steeds de ideologische grondslag van de westerse cultuur.

Natiestaten

Revoluties en oorlogen maakten de kaart van Europa in de negentiende eeuw een stuk eenvoudiger. In het centrum en oosten heersten imperia over een veelheid van volkeren, in het westen ontstonden nationale staten. Hun elites koesterden de doelstelling de taal en cultuur van hun onderdanen te homogeniseren. Natie en staat moesten met elkaar samenvallen, want de overheden gingen zich directer bemoeien met het leven van iedere burger. In de Engelse taal is dit ideaal zelfs zo ver doorgedrongen dat beide begrippen verregaand als synoniemen worden gebruikt. De staat werd de belangrijkste cultuurproducent. Hij gaf vorm aan een beeld van een nationaal verleden, dat het identiteitsbesef van de onderdanen zou verankeren. Boven de eeuwenoude lokale en regionale diversiteit werd een nationale koepel - eigenlijk bedoeld als een seculiere hemel - opgetrokken. Historische evenementen werden uitvergroot en bijgekleurd om de oorsprong der natie te verheffen tot mythologische proporties. Standbeelden, herdenkingen en vooral schoolplaten en schoolboekjes schiepen een breed gedragen nationaal gevoel dat door de recente geschiedschrijving is getypeerd als *'the invention of tradition'* en *'imagined communities'*.⁸ De verplichte legerdienst onderwierp de rekruten uit alle hoeken van het land direct aan de taal en de symbolen van de natiestaat. Streektaalen werden omgesmeed tot een nationale taal, de minderheidstalen ondergingen regelrechte discriminatie. De staten homogeniseerden de cultuur binnen hun grenzen, waardoor zij tegelijk de verschillen met andere staten accentueerden. De regionale de taal en de cultuur van het gezagscentrum legden zij dwingend op; sociale stijging werd afhankelijk van aanpassing aan de centrale standaard. Het onderwijs werd, van laag tot hoog, een nationaal beschavingsinstituut. De *Kulturkampf* tussen kerkelijk en lekenonderwijs moge hevig gevoerd zijn, hij maskeert eigenlijk de even fundamentele nationalisering die openbare én kerkelijke scholen gelijkelijk ondergingen.

Pierre Bourdieu heeft nog voor de jaren zeventig van deze eeuw aangetoond hoezeer de Franse *grandes écoles*, die de bestuurlijke elites vormen, via het informele curriculum sociaal-culturele verschillen uitvlakken.⁹ Hij lanceerde het begrip 'legitieme cultuur' om aan te duiden dat diverse instellingen de goede smaak en de juiste attitude voorschrijven: te beginnen met scholen, gaat dat verder met universiteiten, conservatoria, kunstacademies, geleerde genootschappen en academies, musea, bibliotheken, theaters, concertverenigingen, uitgeverijen, recensies enzovoorts. Het is opvallend hoe intensief de staten na 1850 al deze cultuurinstituten uitbouwden, die voorheen behoorden tot de exclusieve activiteiten van vorstenhoven. Het burgerlijke waardepatroon werd via een waar cultuuroffensief ingeprent ter legitimatie van de bestaande staten en van de overheersing van hun elites. Het voerde rechtstreeks naar het opgezweepte nationalisme van het begin van deze eeuw, met al zijn desastreuze gevolgen.

Nieuwe media, nieuwe producten

Totalitaire staten zetten in de twintigste eeuw deze indoctrinatie met nog krachtiger middelen en dito effecten voort. Hun ideologieën verschilden onderling weliswaar, maar zij bedienden zich van dezelfde technieken, waaronder de nieuwe massamedia film, radio en strak geregisseerde massamanifestaties. Actieve cultuurpolitiek kenmerkte deze staten. Fascistisch Italië hemelde de Romeinse oudheid op, bouwde Cinecittà uit en liet het Istituto Luce filmpropaganda produceren. Nazi-Duitsland cultiveerde Wagner, voerde het gotische schrift in en ontwikkelde de UFA filmstudio's in Berlijn.¹⁰ De keuze van deze regimes voor monumentale architectuur vertoont een opvallende verwantschap met die van de Sovjet-Unie. Het vakbekwame gebruik van de nieuwe media maakte een diepe indruk en heeft velen emotioneel gewonnen voor de nieuwe orde.

Het is treffend hoe het *laissez faire* van de westerse staten in dit opzicht juist mogelijkheden heeft afgesloten. Angstreflexen van de traditionele gezagsdragers tegenover de gevaren van beïnvloeding overheersten het beleid. De kerken vreesden verdere ondermijning van hun wereldbeeld door de film en grepen naar haar beproefde methode van de censuur - de filmkeuring.¹¹ Staten eisten het monopolie op van radio-uitzendingen. In het behoudende Nederland van de jaren dertig waakte de Radio Controle Commissie erover dat de VARA het rode gevaar niet zou verspreiden, en zorgde daarom herhaaldelijk voor de beroemde radiostiltes.

Tegenover deze toch wel bijzonder reactionaire vormen van protectionisme vanwege de traditionele cultuurdragers treft het dat andere nieuwe media grotendeels aan hun controle ontsnapten. Ging het om producten die op de consumentenmarkt geworpen werden, dan toonden de overheden zich louter als keurige nachtwakers. Zij zagen niet in dat materiële cultuur ook cultuur is, en dat langs die weg op zijn minst even ingrijpende veranderingen doordrongen als diegene die zij zo heftig trachtten te bestrijden in de film en de radio. De welvaartsstijging van de late jaren twintig, *the gay twenties*, en de toename van de vrije tijd maakten de Europese consumenten zeer gretig naar producten die een nieuwe levensstijl markeerden. Modekleding, sigaretten, huishoud-apparatuur, sportwedstrijden, grammofoons met hun speelplaten, amusementsmuziek en zweele dans gingen een nieuw gedragspatroon vormen. Hun verleidingen kwamen nadrukkelijk onder de aandacht van het publiek via beeldreclame die, als zuiver commerciële activiteit, ontsnapte aan de zedenmeesters van de mediacensuur.

Direct na de Tweede Wereldoorlog brak deze tendens tot consumentisme massaal door. Europa ontdekte de Hollywoodfilm, die mede dankzij het Marshall Plan de aantrekkelijkheden van de Amerikaanse levensstijl en de niet door de oorlog aangetaste welvaart etaleerde. In Italië besteedden in 1951 819 miljoen bioscoopbezoekers hieraan zestig procent van hun vrijetijdsbudget.¹²

De vrije markt

Tegenover het nieuwe medium televisie namen regeringen in de jaren vijftig dezelfde houding aan als tegenover de radio dertig jaar voordien. Staatsmonopolies dienden zowel de ontplooiing van het medium via aanzienlijke publieke investeringen, als de controle op de inhoud van de uitzendingen. De televisie van de jaren vijftig streefde culturele verheffing na door op paternalistische wijze de kennis en de smaak van een elite op te dringen.¹³ Het staatsmonopolie werd het vroegst doorbroken in Engeland (al in de jaren vijftig) en in Italië in de jaren zeventig. Alle andere westerse landen volgden deze verandering opvallend snel in het midden van de jaren tachtig. Onder druk van de industrie, die nu zelf de investeringen aankon, verdwenen de staatsmonopolies en kwam de weg vrij voor commerciële zenders. De beslissingen hierover vielen overal zo snel dat er nauwelijks enige reflectie plaatsvond over de culturele betekenis van deze omslag. Evenmin was er nagedacht over de verhouding tussen de uitbreiding van het aantal kanalen, de productie van programma's en de vraag. In de traditie van de Europese Economische Gemeenschap waren de beslissingen ingegeven door de vrijemarktideologie en de economische belangen van de producenten. Men had geen oog voor het feit dat televisiestations cultuurproducenten én media zijn. Aan de effecten van deze liberalisering van de mediamarkt in Europa wil ik in het vervolg van mijn betoog aandacht besteden. Er kan immers geen twijfel over bestaan dat zij nu de belangrijkste cultuurproducenten zijn geworden.¹⁴

3 Cultuurproducenten nu

Er zijn vele manieren om de verhouding tussen cultuur en commercie te benaderen. Vanuit de economische hoek zou men het probleem kunnen vatten via het verschijnsel van de sponsoring of via het belang van de tewerkstelling en de omzet in die sector. Mijn uitgangspunt zal de cultuurconsumptie zijn omdat die in een commerciële context het aanbod heet te leiden.

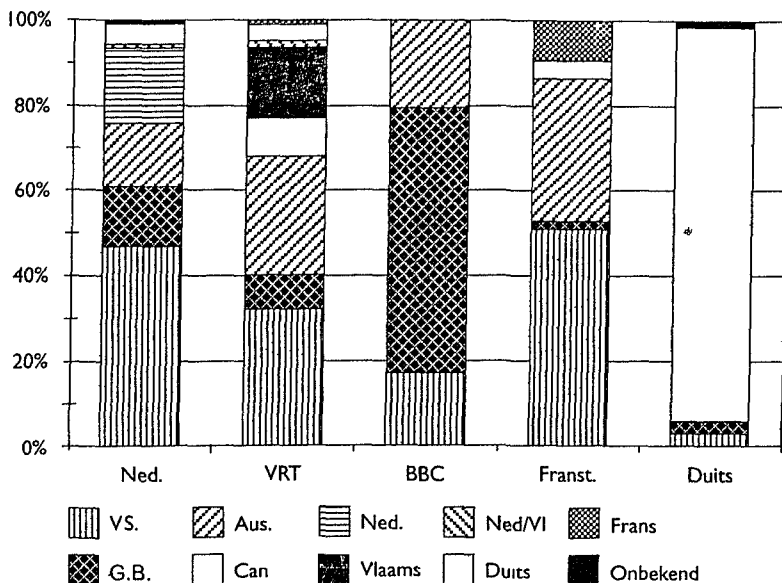
Het programma-aanbod: een proef

In de EU werden er in 1994 148 televisiezenders geregistreerd. Meer dan tachtig procent van de inwoners van Nederland en België hebben via de kabel toegang tot een vijftigtal kanalen, in vele grote EU-landen is dit scherm op de wereld aanzienlijk beperkter.¹⁵ *L'embarras du choix*, zou men denken, maar in de sector geldt het gezegde 'hoe meer kanalen er zijn, des te kleiner wordt de keuze.'¹⁶ De forse stijging van het aantal kanalen - 105 in 1992, 148 in 1994 - en van de zendtijd - verviervoudiging bij de West-Europese grondstations van 1983 tot 1990, waarna het alleen maar sneller ging - is niet gevolgd door een evenredige stijging van de Europese productiecapaciteit

en zij overtreft evident de vraag. In Nederland steeg van 1992 naar 1995 het aanbod van televisie-uren van de openbare omroepen alleen al met 23%.¹⁷

Hoe pakt die overrompeling van de markt in de praktijk uit voor de Nederlandstalige televisiekijker? De Nederlandse openbare omroepen besteedden in 1995 22,9% van hun zendtijd aan fictie, die voor de helft bestond uit series. Alleen informatie haalde met 23,6% een iets hoger aandeel in de programmering. Amusement nam 13,6% in beslag, opleiding 12,1%, sport 9,6%, wetenschappen en kunsten 7,6%, advertenties 6,5% en nieuws 6,3%. Uit onderzoek is bekend dat het aandeel van fictie, ontspanning en sport bij uitstek het onderscheid markeren tussen openbare en commerciële omroepen. Deze laatste programmeren beduidend meer tijd voor deze categorieën, oplopend tot om en nabij de 80%. In Frankrijk vertegenwoordigde omstreeks 1990 buitenlandse, hoofdzakelijk uit de VS afkomstige, fictie driekwart van het totale televisie-aanbod.¹⁸ Een dergelijke verhouding roept vragen op en nodigt uit om ook hier te lande de situatie nader te beschouwen. Een eenvoudige telling in de programmabladen van maart 1998 is mijn eerste stap geweest bij de uitdieping van deze vragen. Door specifiek na te gaan wat de openbare omroepen hier en in de ons omringende landen na 17.00 uur aan fictie aanbieden, richten we ons op een strategische component die internationaal vergelijkbaar is en bij uitstek kenmerkend voor televisie als producent of bemiddelaar van cultuurproducten. In het bijzonder zijn de series aangemerkt als een originele creatie door de televisie, en alleen voor dit medium te gebruiken.¹⁹

Grafiek 1 Herkomst van TV-series bij enkele openbare omroepen (maart 1998)

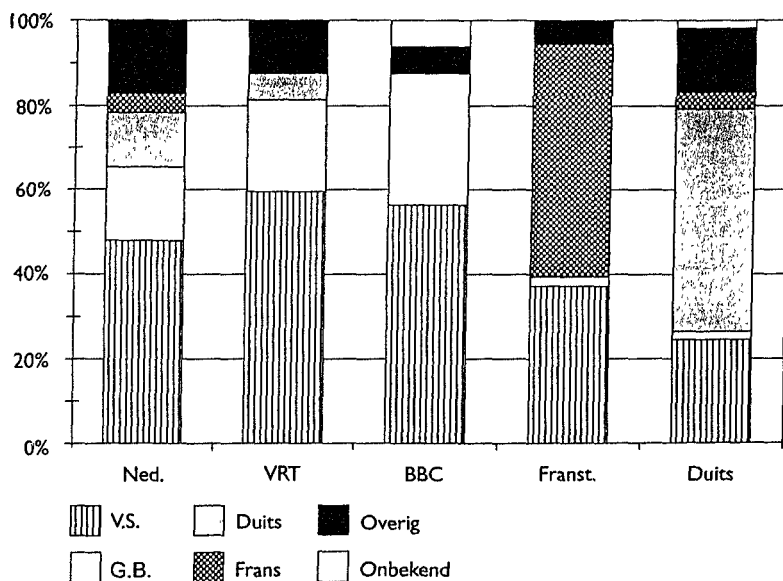

Tabel 1 Afleveringen van TV-series bij openbare omroepen naar nationale herkomst (maart 1998)

	VS.	G.B.	Aus.	Can	Ned	Vlaams	Ned/Vl	Duits	Frans	Onbek.	Totaal
Ned 1	45	5			10					1	61
Ned 2	4	4			5			5			18
Ned 3	1	6	16		5						28
VRT 1	33		52			31		7			123
VRT 2	27	15		17			3		2		64
BBC 1		54	20								74
BBC 2	19	15	3							1	38
RTBf	27								7		34
TF 1	6	2	19						4		31
Fr 2	22		20								42
Fr 3	4							5			9
ARD	2	4						73			79
ZDF	2							52		2	56
Totaal	192	105	130	17	20	31	3	142	13	4	657
Percentage	29,2%	16%	19,8%	2,6%	3%	4,7%	0,5%	21,6%	2%	0,6%	100%

Grafiek 2 Herkomst van films bij enkele openbare omroepen (maart 1998)

Tabel 2 TV-films bij openbare omroepen naar nationale herkomst (maart 1998)

	V.S.	G.B.	Duits	Frans	Overig	Onbek.	Totaal
Ned 1	9	2			3		14
Ned 2	1		1	1			3
Ned 3	1	2	2		1		6
VRT 1	13	1	1		3		18
VRT 2	6	6	1		1		14
BBC 1	6	1					7
BBC 2	3	4			1	1	9
RTBf	8	1		10	4		23
TF 1	16			14			30
Fr 2	3			17	1		21
Fr 3	6	1		8			15
ARD	7		16	1	5		29
ZDF	6	1	12	1	3	1	24
Totaal	85	19	33	52	22	2	213
Percentage	39,9%	8,9%	15,5%	24,4%	10,3%	0,9%	100%

Hoe eenvoudig ook te verzamelen, deze gegevens werpen toch een verrassend beeld op de rol van taal en cultuur in de selectie van fictie door de diverse openbare omroepen. De Engelstalige producten genieten in het algemeen een dominante plaats, dat is bekend. Voor series (Tabel 1) is die in mijn selectie van openbare omroepen aanzienlijk sterker (67,6%) dan voor films (48,8%) (Tabel 2). Onder de Engelstaligen is het overwicht van de VS het grootst bij de films, terwijl er voor de series flinke concurrentie is van Britse en Australische producten. Het meest frappant is evenwel het verschil tussen onze drie grote buurlanden. De Engelsen vertonen vrijwel geen anderstalige films en helemaal geen anderstalige series. De Fransen leveren zich daarentegen vrijwel geheel over aan Engelstalige series die zich in ruime mate op de jeugd richten. Fransen kijken naar een stevig aandeel Engelstalige films, naast een meerderheid Franstalige. De Duitse omroepen produceren vrijwel geheel zelf hun aanbod van series en bieden bij de films maar half zoveel Amerikaanse als nationale producten aan. De globalisering van de markt voor televisie werkt dus zeer verschillend naar gelang het taalgebied of land. De Engelsen sluiten zich vrijwel geheel af van anderstalige cultuur, de Duitsers richten zich overwegend op eigen series en bewaren voor de films een evenwicht tussen het eigene en het vreemde. In het Nederlandse taalgebied nemen de eigen series een behoorlijke plaats in tegenover de ruim driekwart Engelstalige, wat het achterblijven van de Fransen op dit vlak alleen maar verrassender maakt (Tabel 3).

Tabel 3 Engelstalige en binnenlandse fictie, percentage van het totale aanbod (maart 1998)

Zenders	Series Engelstalig	Series in de eigen taal	Films Engelstalig	Films in de eigen taal
Nederlandstalig	76,5	17	75	—
Franstalig	86	11	39	55
Duitstalig	6	93	26	53
BBC	100	—	94	6

De grootte van het taalgebied en dus de markt speelt een evidente rol in de mogelijkheden voor productie in de eigen taal. Dit verklaart echter nog steeds niet het achterblijven van Franse series ten opzichte van de Duitse en zelfs Nederlandse en Vlaamse. Er is een tweede effect te noteren bij de omvang van de markt. In grote taalgebieden worden vreemde films en series in de eigen taal ingesproken, wat niet gebeurt in het Nederlands omdat dit binnen onze marktverhoudingen te duur zou uitvallen. Dit heeft het belangrijke gevolg dat kijkers in kleine taalgebieden op een andere wijze het buitenlandse aanbod consumeren dan bijvoorbeeld Fransen of Duitsers. Dit effect komt nog scherper tot uiting wanneer men let op de tijdsduur van de betrokken uitzendingen (Tabel 4).

Tabel 4 Zendtijd voor Engelstalige fictie per week bij de vijf Nederlandstalige openbare omroepen, in minuten

	Film	Serie	Totaal	Per dag
Ned 1	52	327	379	54
Ned 2	95	223	318	45
Ned 3	130	85	215	31
VRT 1	369	632	1001	143
VRT 2	255	285	540	77

Tussen de Nederlandse en de Vlaamse openbare omroepen blijken er aanzienlijke kwantitatieve verschillen te bestaan: in Vlaanderen toont men veel meer films, namelijk vrijwel dagelijks één, en globaal veel meer fictie. Dit kan - in het licht van eerdere vaststellingen - een teken van armoede zijn: in de concurrentie met de commerciële omroepen voelt de VRT zich gedwongen meer diezelfde weg op te gaan, terwijl zij blijkbaar de middelen ontbeert voor voldoende eigen producties. Hoe dan ook, VRT 1 biedt per dag (na 17.00 uur) gemiddeld bijna tweeënhalf uur Engelstalige fictie, VRT 2 77 minuten, Nederland 1 54 en Nederland 2 45 minuten. De invloed hiervan op de talenkennis verdient zeker nadere bestudering.

Het programma-aanbod in Europa

De aldus verkregen informatie vindt bevestiging in de veel grondiger en uitgebreider gegevens van het *Statistical Yearbook* van de European Audiovisual Observatory. In 1995 was op 92 onderzochte kanalen binnen de EU 69,8% van de buitenlandse fictie afkomstig uit de VS, 5,8% uit Groot-Brittannië, 3,3% uit Australië en Nieuw-Zeeland, samen 78,9% Engelstalige producten. Het Europese aandeel in de buitenlandse fictie die in de EU werd vertoond bedroeg 21,5%. Op een totaal van bijna 34.000 uren zendtijd toonden alle elf Britse kanalen samen amper 442 uren Franse, 116 uur Italiaanse en 34 uren Duitse programma's, samen 1,7%. De Britten kijken letterlijk de andere kant uit. Programma's uit de VS scoorden ruim 81% van alle buitenlandse fictie vertoond in Groot-Brittannië. In Duitsland was dat 77%, in Nederland 72%, in Italië 71%, in Frankrijk 64% (in dit land dus toch een daling met 10% ten opzichte van 1990). De commerciële zenders boden naar verhouding veel meer Amerikaanse producten aan dan de openbare.²⁰ In Nederland haalden de drie openbare omroepen samen in de eerste helft van 1996 nog 36,3% van de kijkers, tegenover 45,5% voor de commerciële, waarbij RTL 4 met 22% ruimschoots marktleider was.²¹ Het zijn dus de commerciële zenders die de openbare meeslepen in de hang naar Amerikaanse fictie, omwille van hun lage prijs zeker, maar onmiskenbaar toch ook omdat ze hoge kijkcijfers halen en dus veel reclame-inkomsten opleveren.

De Engelstalige producten kunnen lage licentieprijzen bieden, omdat hun kosten reeds gedekt zijn op de ruime interne markt vooraleer ze in Europa nog eens vele malen opnieuw worden verhuurd. De markten voor televisie, film en video zijn zeer nauw vervlochten. Bovendien vertoont de structuur van de productie- en distributiemaatschappijen in de audiovisuele sector door alle schaalvergroting heen wereldwijd een heel sterke Amerikaanse positie: vier van de zeven grootste maatschappijen zijn Amerikaans, naast twee Japanse en één Duitse. Er worden in deze sector trouwens gouden zaken gedaan. Bertelsmann, vijfde op de Europese ranglijst in de productie en distributie van film en televisie, verhoogde zijn omzet van 1994 naar 1995 met 82,6%, de Italiaanse Mediaset met 54%.²² Waarom zou je dan nog eerste minister willen worden? Nummer acht op de wereldranglijst is het als Nederlands geregistreerde PolyGram, dat voor 75% in handen is van Philips. Deze nationale verankering heeft echter niet geleid tot een prominente aanwezigheid van Nederlandse films op de internationale markt. Binnen Europa behoren zelfs twee Nederlandse maatschappijen tot de grootste tien: PolyGram op de tweede en Endemol op de tiende plaats.²³ Ook in dit kader voelen ze zich blijkbaar niet geroepen te fungeren als vaandeldragers van de Nederlandse cultuur of zelfs van de Europese. De bankier die ik bij het begin citeerde, krijgt opnieuw gelijk. Nederlanders zijn handelaars, de handelswaar zelf interesseert hen minder.

Er zijn dus uiterst competitieve Europese en zelfs Nederlandse maatschappijen actief in de media zonder dat dit het inhoudelijke overwicht van de Amerikaanse fictie schijnt te hinderen. Ook aan de productie kan het niet liggen: volgens Eurostat zette de Europese filmmarkt in 1996 ruim zeven miljard gulden om, twee miljard meer dan in 1990. Er kwamen in de EU 669 films uit, 144 meer dan in 1990 en eenderde meer dan de 421 die in de VS werden geproduceerd. Van de 668 Europese films die tussen 1993 en 1995 in meer dan een land werden vertoond, haalde echter 73% niet meer dan 50 000 bezoekers en amper 3% scoorde er meer dan een miljoen.²⁴ Zou het beperkte Europese succes dan toch aan een bepaalde kwaliteit liggen die de grote Amerikaanse maatschappijen gemakkelijker kunnen aanbieden en verspreiden? Onweerlegbaar is immers dat het commerciële aanbod beantwoordt aan een vraag.

Het wilde Oosten

Dit laatste schijnt het geval te zijn in de landen van Centraal-Europa, waar zich sedert 1989 natuurlijk ook op mediagebied een revolutie heeft voorgedaan. Overal heeft zich de overrompeling van de Amerikaanse fictie voltrokken en is het aandeel van de overige Europese landen eerder gedaald dan toegenomen. Coca-Cola was in 1995 veruit de grootste adverteerder op de Bulgaarse televisie, gevolgd door de grote merken van sigaretten maar ook door ons aller Unilever.²⁵ De Tsjechische televisie vulde in 1995 42% van haar zendtijd met allerhande buitenlandse programma's. Daarvan kwam 31,4% uit de VS, 15,5% uit Groot-Brittannië, 11% uit Frankrijk. De sterk groeiende

markt voor videoverhuur laat een Amerikaans aandeel van 86% zien, tegen amper 6% eigen producten in een land waar toch een indrukwekkende filmtraditie bestond.²⁶ In Polen draait de videomarkt voor 92% op Amerikaanse en 5% op inheemse films. Op de commerciële zender POLSAT maken Amerikaanse films en series rond de 90% uit van het aanbod van fictie, op de kleinere Frans-Poolse Canal+Polska vormen Amerikaanse films 60% en Europese 40% van het buitenlandse aanbod.²⁷ In Hongarije zijn de Amerikaanse belangen eveneens stevig verankerd in de twee grootste distributeurs van film en video, die 75% van de markt beheersen. In 1995 haalden Amerikaanse films 93% van alle bioscoopbezoekers binnen, 62% van alle verhuurde video's waren Amerikaans, 16% Europees en nog 13% inheems. Op de openbare televisie was het aandeel in films uit de VS 38,6%, het Europese 56%.²⁸ Overal heeft de nationale filmindustrie het moeilijk omdat ze geen buitenlands kapitaal kan aantrekken, en overspoelen buitenlandse, zeer overwegend Amerikaanse, producten de gretige markt.

Wat nu?

De jaren tachtig hebben in het Westen het credo ingeluid van het heil van de vrije markt en dus het terugdringen van de staat. Vervolgens brak dit geloof door naar Midden- en Oost-Europa. Wat ik u heb willen tonen is dat dit marktdenken op het vlak van de cultuur ingrijpende effecten teweegbrengt die onvoldoende voorzien, doordacht en onderkend zijn. Het gaat niet alleen om het aandeel van producten uit een bepaald land in de zin van een handelsbalans die enigszins in evenwicht gehouden zou moeten worden. Jazeker: het Europese *deficit* in de handel van audiovisuele programma's stijgt van jaar tot jaar en bereikte in 1996 bijna 6 miljard dollar.²⁹ Dit is het punt waar de Europese Gemeenschap vooral haar aandacht op heeft gericht. In oktober 1989 vaardigde zij een richtlijn uit getiteld *Televisie zonder Grenzen*. De doelstellingen beoogden de bevordering van het vrije verkeer van audiovisuele producten en diensten in de Unie en 'de vergroting van de productie en distributie van Europese werken teneinde nationale cultuurindustrieën en de expressie van de culturele identiteit van iedere lidstaat aan te moedigen.' In artikel 4 verzekeren lidstaten 'waar mogelijk en met passende middelen' dat maatschappijen meer dan de helft van hun zendtijd zullen besteden aan Europese werken. In artikel 5 sporen de lidstaten de maatschappijen met dezelfde fluwelen reserves aan ten minste 10% van hun zendtijd - onder uitsluiting van nieuws, sport, spel, reclame en teletekst - of 10% van hun programmabudget te besteden aan Europese werken gecreëerd onafhankelijk van de zendmaatschappij. De Europese Commissie publiceerde in juli 1996 haar tweede evaluatie van de naleving van haar richtlijn uit 1989. Tevreden constateerde zij dat in 1994 91 van de 148 onderzochte zenders (61,5%) voldeden aan de norm van 50% Europese programma's en 80% aan de norm van 10% onafhankelijke Europese fictiewerken. Het eerste cijfer was lager dan twee jaar voordien, het tweede hoger. Vooral

nieuwopgerichte en satellietzenders met een beperkt publiek bleken niet aan de richtlijn te voldoen.³⁰

Mijn tellingen en die van het *Statistical Yearbook* geven mij toch niet hetzelfde geruste gevoel dat 'de culturele identiteit van iedere lidstaat' in de praktijk wordt aangemoedigd. Wij constateerden reeds aanzienlijke verschillen tussen een exclusief Angelsaksisch Groot-Brittannië, een goed voor zichzelf zorgend maar toch vrij open Duitsland en een aan ingedubde Angelsaksische series verslingerd Frankrijk dat voor films nog wel zijn mannetje staat. Bovendien bleken de kijkers in lang niet alle grote landen via de kabel over een werkelijk internationaal aanbod te beschikken. In het kleine Nederlandse taalgebied ligt alles veel moeilijker: hoewel we op Europese en wereldschaal competitieve productie- en distributiemaatschappijen hebben, verspreiden die amper Nederlandse cultuurproducten, en worden we zelf voor ruim driekwart bediend met Engelstalige fictie. De Europese audiovisuele industrie is volop bezig de boot te missen op de nieuwe markten in Midden- en Oost-Europa.

Toen in november 1996 de Cultuurcommissie van het Europese Parlement naar aanleiding van de vermelde evaluatie van de richtlijn door de Commissie discussieerde over het aanbod van televisieprogramma's, slaagde zij er niet in een standpunt te bepalen. Zouden de parlementariërs de brave Europese onderdanen met de oplegging van quota en in te bouwen chips paternalistisch beschermen tegen een overdaad aan geweld en porno uit andere werelddelen of zou men de vrije markt verder op haar beloop laten? Commissievoorzitter Luciana Castellina poogde tevergeefs met protectionistische maatregelen te reageren op wat zij de *mcdonaldisering* van onze cultuur noemde. Een jaar eerder had de Raad van Cultuurministers zich al beziggehouden met het overspoeld raken van de Europese televisiekanalen met producten van overzee. Deze keer waren de Fransen met een voorstel gekomen teneinde hun eigen filmindustrie te beschermen. Andere lidstaten toonden maar weinig belangstelling. Zoals vrijwel steeds in de Europese Unie, was de optiek in wezen economisch, de zorg om de cultuur leefde slechts bij weinigen, in het bijzonder bij Denemarken en België. Toch groeit het besef dat televisie in het verruimde Europa een centrale rol speelt voor de informatie en beeldvorming van de burgers.³¹

De huidige EU-voorzitter richtte op 6 april 1998 een grote conferentie in teneinde de richtlijnen voor de media te herzien. De gastheren, de Britse ministers van Cultuur en Buitenlandse Zaken, zeiden een balans te zoeken tussen 'commercie' en 'cultuur' - hadden zij de titel van deze lezing aangekondigd gezien? - en tussen 'vrijheid' van de kijkers om Amerikaanse films te zien en 'verantwoordelijkheid' voor de Europese werkgelegenheid. Daar is alle reden toe, want als de toptien van films kiezen de Spanjaarden tien Amerikaanse prenten, de Britten, Duitsers en Italianen negen en de Fransen zeven. Michael Kuhn, die aan het hoofd staat van de divisie Filmed Entertainment van de in Nederland geregistreerde mediagigant PolyGram, gaf de volgende verklaring: 'De mensen geven de Amerikanen de schuld. De fout ligt echter niet bij hen maar bij ons...

Europa is bijna een vazalstaat van Hollywood, niet wegens eens of andere samenwerking van Amerikaanse studio's maar door een gebrek aan gedrevenheid, ambitie en wilskracht op dit continent. Wij missen vertrouwen en grote ideeën.³² Hier sprak een ondernemer die kennelijk niet alle verantwoordelijkheid bij de consument legt.

4 Voor nieuwe cultuurwetenschappen

Media-industrie als cultuurproducent

Hoe erg moeten we dit alles vinden? Spreekt uit mijn aandacht - en die van het *Statistical Yearbook* - voor de nationale oorsprong van audiovisuele producten geen eng nationalisme? Is de bezorgdheid over het Amerikaanse overwicht niet een variant op het geweecklaag over de afstomping en verloedering die de televisie met zich zou meebrengen?³³ Kunnen we het integendeel niet als een vooruitgang beschouwen dat onze kinderen veel vlotter Engels (of is het een gangstertaaltje?) praten dan wij? Door langdurige audiovisuele gewinning voelen zij zich in New York of Los Angeles net zo goed thuis als in hun eigen dorp. Heeft globalisering niet de toekomst en bereidt de televisie de jeugd hierop niet optimaal voor?

Globalisering zou prachtig zijn indien ze enigszins zou beantwoorden aan wat er overal in de wereld leeft. Wat ons nu wordt voorgeschoteld is echter een segment uit de ervaringswereld van de Amerikaanse *middle class*, vaak toegespitst op relatieproblemen, geweld en seks. Waar nodig, wordt ook ingespeeld op 'politiek correcte' thema's. Wie beweert dat er helemaal geen invloed uitgaat van het medium, gaat voorbij aan de logica van de reclame-industrie die voortdurend de effecten van haar verleidelijke boodschappen naspeurt. Voor de van meet af aan vrijwel geheel gecommercialiseerde Amerikaanse televisie schreef een sponsorend sigarettenmerk zelfs voor met welke elegante stijl de helden in een populaire serie dienden te roken.³⁴ Zou er dan helemaal geen invloed uitgaan van het vlotte hanteren van vuistslagen en vuurwapens? Moeten schoolkinderen in de VS dan om totaal andere redenen op wapendracht gefouilleerd worden? Schuilt er dan geen enkel model in de simplistische en bliksemsnelle oplossingen die worden aangeboden voor emotionele of criminele problemen? De meningen hierover lopen uiteen: Herman Pleij schrijft aan de soaps 'een niet te overschatten invloed op normen, waarden en gedragsvormen van het massale kijkerspubliek' toe.³⁵ Er bestaat dus een dringende behoefte aan empirisch onderzoek naar de imitatie van gedragsmodellen die met hoge frequentie op het scherm worden herhaald. Waarom zouden Europeanen zich toch zo graag vergapen aan dit televisieaanbod, waarvan het Amerikaanse grondpatroon al dateert uit de jaren vijftig?³⁶ David Duchovny, die in de serie *X-Acts* als FBI-agent al vijf jaar lang voor een miljoenenpubliek paranormale gevallen oplost, verklaart zijn succes door de behoefte aan vervangende seks en religie. Als boodschap van de serie noemt hij dat geloof tot succes voert.³⁷

Wie op Internet zoekt onder de trefwoorden 'magie' en 'bijgeloof', vindt niet minder dan 280.000 treffers. Het is duidelijk dat de nieuwe media inspelen op en kansen bieden aan reële behoeften. Is het niet wat te simpel om die te herleiden tot seks en geloof?

Het staat intussen wel vast dat het Europese kijkgedrag niet in staat is om nadere kennismaking met de diversiteit van de Europese culturen te bevorderen, zoals de EU-richtlijn het wil. Hoe dan ook tonen Amerikaanse, Britse of Australische series een bepaald sociaal milieu met zijn typische problemen, spanningen en oplossingen. Verre zij van mij de gedachte dat het niet waardevol zou zijn zich te verdiepen in andere culturen. Juist uit de confrontatie met het andere kan vernieuwing groeien.³⁸ Het is nog maar de vraag in hoeverre het werkelijk hierom gaat bij het staren naar de blauwe lucht boven een Californisch landschap. Welke waardesystemen worden impliciet overgedragen met de gemakkelijk te verteren fictie? Welke culturele referentiepunten houdt de veelvuldige kijker eraan over?

In het eerste deel van mijn lezing heb ik de dominante stromingen en instituties op een rijtje gezet die in de voorbije millennia de fundamenteën van de Europese cultuur hebben gevormd. De diverse volksculturen passeerden de revue, migraties en kolonisatie, de opeenvolgende cultuuroffensieven van de christelijke Kerk, de burgerij, staten met hun staatskerken, het Verlichtingsdenken, nationale staten. Ieder van die krachten heeft op het einde van de twintigste eeuw zijn overwicht verloren. Vanaf de negentiende eeuw drong secularisatie de rol van de kerken terug. Met nog 13% kerkgangers kan men ook België anno 1995 geen katholiek land meer noemen. In Brussel zijn dat er nog slechts 7,4%, welk cijfer doet vermoeden dat de moslims daar nu de grootste religieuze gemeenschap vormen.³⁹

De staten hebben zelf hun controle over de massamedia losgelaten, en tegenover de materiële cultuur hebben zij zich steeds liberaal opgesteld. Staatsinstellingen die honderd jaar geleden cultuurscheppend werkten, zoals scholen, musea en theaters, oefenen nu nog slechts een marginale invloed uit. De staatsomroepen kregen nog de functie opgelegd van beschavingsinstituties. In een tijdperk van commercialisering geldt de smaak van de massa echter als richtlijn en zijn de verheffingsidealen niet meer overeind te houden. Volgens Pierre Bourdieu bedreigt de druk van de kijkcijfers de democratie: 'de onderwerping aan dit instrument van marketing is inzake cultuur wat de door opiniepeilingen geleide demagogie is in de politiek.' Hij vestigt zijn hoop op een betere voorlichting van het publiek en de daarvoor vereiste productiemiddelen.⁴⁰ De jeugd passeert nu meer uren voor de TV dan op school, en vindt die ook heel wat spannender.⁴¹ De Europese Unie heeft dit verlies van invloed van de staten op de cultuur allerminst gecompenseerd, aangezien haar terzake vrijwel alle bevoegdheden en middelen worden onthouden. De schuchterheid in de formulering van de Europese richtlijn *Televisie zonder Grenzen* en haar flagrante tekortschieten in het aanmoedigen en beschermen van de nationale culturen, maken maar al te duidelijk dat het de multinationale ondernemingen zijn die nu bepalen hoe onze cultuur er uit ziet.

Getuige het initiatief van het Britse EU-voorzitterschap, groeit op politiek vlak het bewustzijn, wellicht omdat de politici inzien dat de media bezig zijn de basis voor hun optreden uit te hollen. Als er geen Europese cultuur meer is, wat valt er in Europa dan nog legitiem te besturen? De dreiging van volgende afwijzingen bij referenda en verkiezingen zet de politici wellicht, zij het veel te laat, op het spoor van de cultuur.

Wetenschappelijk onderzoek van cultuur

In mijn lezing heb ik meer ruimte besteed aan vragen en gegevens die doorgaans gerekend worden onder de sociale wetenschappen, dan aan die uit de geesteswetenschappen. Sommigen zullen mij misschien betichten van beunhazerij. Mij beviel deze uitstap best, ik begreep alvast meer van wat ik te lezen vond inzake communicatiewetenschap dan van doorsneeprojecten op het terrein van de linguïstiek die mij wel eens ter beoordeling worden voorgelegd omdat zij nu eenmaal ressorteren onder dezelfde faculteit, gebiedsbestuur of sectie. Ik bedoel hiermee dat de bestudering van cultuurverschijnselen alleen maar hinder kan ondervinden van de hier te lande gebruikelijke maar geenszins universele tweedeling tussen zogenaamde geestes- en maatschappijwetenschappen. Anton Zijderveld pleitte reeds vijftien jaar geleden voor cultuurwetenschappen die hij ieder hun karakter wilde laten behouden maar die alle toch hun eigen invalshoeken toevoegden aan de te bestuderen verschijnselen. Hij dacht aan sociologie, psychologie, antropologie en geschiedwetenschap.⁴² Zelf zou ik daar niet alleen alle andere geesteswetenschappen aan toevoegen maar ook, natuurlijk, de communicatiewetenschap.

Al die dimensies zijn vereist voor een adequate bestudering van cultuurverschijnselen. Toegespitst op de vragen die ons hier hebben beziggehouden, moet worden geconstateerd dat de hoofdstroom van het onderzoek in de communicatiewetenschappen zich richt op receptie-onderzoek. Identificatie van het publiek is natuurlijk een zeer interessante en vooral ook profijtelijke bezigheid waarop de steeds commerciële opererende media zich aangewezen achten. Essentiële vragen blijven daardoor onbesproken of onderbelicht. Ik noemde reeds de effecten op taalkundig vlak. Andere disciplines vinden hier echter ook volop stof tot reflectie: denk maar aan de modellen die in de fictie en de reclame worden voorgehouden inzake uiterlijke verschijning, attitude en waarden. Wij kunnen er niet mee volstaan vast te stellen dat Europeanen bij uitstek Amerikaanse fictie verkiezen, het komt er ook op aan te onderzoeken op welke waarderingen die voorkeur gebaseerd is. Gaat het om de spannende situaties of de geïdealiseerde modellen die worden voorgehouden? Of speelt ook de vorm een wezenlijke rol, de esthetische verpakking in fraaie beelden en meeslepende dan wel opwindende muziek? Hoe belangrijk is het gestandaardiseerde formaat van afleveringen van 25 minuten, keurig opgedeeld in blokjes van anderhalve minuut, met een vaste spanningsboog en voorgeschreven toonzetting in zoeterige dramatiek dan wel obligaat lachen op het ritme van het geprefabriceerde bandje? Hier laten de specialisten van de

visuele, auditieve, narratieve en retorische vormgeving die zich schuilhouden in letterenfaculteiten, enorme kansen liggen om uitermate relevant onderzoek te verrichten met de methoden waarin juist zij gespecialiseerd zijn.

Fictie en waarden

Het lijkt me belangrijk dat ethici en opvoedkundigen nagaan welke waardepatronen het kijken naar *Neighbours*, *Sydney Police*, *Beverly Hills* en *The Bold and the Beautiful* bij de jeugd helpt vormen. In hoeverre kunnen we de overdaad aan relatieproblematiek in zulke series duiden als het zoeken naar referentiepunten in een wereld waar de paternalistische instanties die die vaste waarden pleegden te verkondigen, namelijk ouders, scholen, kerken en overheden, alle aan gezag en overtuigingskracht hebben ingeboet? Valt op analoge wijze de gretige belangstelling van de Oost-Europeanen voor de Amerikaanse *happy end*-fictie te beschouwen als het zoeken naar nieuwe waarden nadat er voor hen in korte tijd zoveel zekerheden zijn weggevallen?

Onder de leveranciers van waardestelsels fungeerde traditioneel ook het boek. In de concurrentieslag om de aandacht van het publiek blijkt de televisie een veel indringender, aangrijpender en omvattender medium te zijn met een zeer lage drempelwaarde. Van de kijker wordt een minder actieve houding verwacht dan van een lezer. Boeken lezen gaat zienderogen achteruit tegenover de bedwelmung van het beeldscherm. Problemen en oplossingen worden met een vlotheid aangeboden die het problematische schijnt te ontdoen van zijn kern en alleen maar een oppervlakkige euforie nalaat.⁴³

Wetenschappelijk onderzoek naar de zo prominent gebleken rol van de media in onze hedendaagse cultuur kan zich niet beperken tot sociologische, wettelijke, politieke en bestuurskundige aspecten, maar moet ook doordringen tot de inhoud. Communicatie gaat niet alleen om zenders en ontvangers maar in wezen toch om de boodschap. De specialisten daarvan zijn nu juist gevormd in de traditionele geesteswetenschappelijke disciplines. Meer dan tot nog toe gebruikelijk is hun expertise nu dringend gewenst bij brandend actuele maatschappelijke vragen. Het doorbreken van enkele barrières tussen vele kleine instituten is dan wel vereist. Daarom spreek ik, in navolging van Duitse collega's, van cultuurwetenschappen, om aan te geven dat het gezamenlijke studieobject er alleen maar bij te winnen heeft om vanuit diverse disciplines te worden bestudeerd - die vooral ieder hun eigen methoden en technieken dienen te blijven uitdiepen. Zulke cultuurwetenschappen kunnen dan ook een bijdrage leveren aan het zoeken naar een nieuw moreel bewustzijn, naar waarden die passen bij onze tijd, nu de religies en de ideologieën voor de grote meerderheid die rol niet meer overtuigend vervullen.⁴⁴ Ook een fysicus van het kaliber van Nobelprijswinnaar Ilya Prigogine stelt zich vragen over de plaats van creativiteit en ethiek in een te rationeel en deterministisch gedachte wereld.⁴⁵ Tegenover de amoraliteit, het materialisme en de groei-ideologie van kapitalistische concerns past het zoeken naar een nieuwe ethiek die haar wortels in de

tradities van het Westen niet loochent maar ze evenmin reduceert tot alleen maar die van de markt. Pas in april 1998 kwam Shell na wereldwijde kritiek met de slogan 'Winst en Principes' en beloofde het aandacht te besteden aan ethiek, corruptiebestrijding, milieubescherming, fundamentele mensenrechten, gezondheid en veiligheid van werknemers en omwonenden.⁴⁶

Prangende vragen

Op grond van het voorafgaande wil ik samenvattend enkele onderzoeksthema's voor de cultuurwetenschappen suggereren

- *De Verhouding tussen Lees- en Audiovisuele Cultuur* In welke mate leidt de veelvuldige consumptie van film en televisie tot een passieve houding en remt zij de verbeelding, zoals verdedigers van literatuur beweren? Is televisie onvermijdelijk een oppervlakkiger medium dan het schrift? Tot welke veranderingen in denk- en leerwijzen leidt onze mediamaatschappij dan? Ondergaat de taalbeheersing verarming als gevolg van de modellen in praatshows, amusements- en spelprogramma's?⁴⁷ Lijdt met name het woordbeeld onder afnemende lectuur?
- *De Verhouding tussen Moedertaal en Engels* Welke effecten heeft het frequente beluisteren van gesproken Engels, Amerikaans of Australisch op de uitdrucksvaardigheid van jongeren in hun moedertaal en in die vreemde taal? Gaat dit ten koste van de woordenschat in de moedertaal? Dringen Engelse woorden of uitdrukkingen hierdoor versneld door in het Nederlands? Dient men zich zorgen te maken over het behoud van het Nederlands als een volwaardige cultuurtaal als zodanig?⁴⁸ Hier raken we de discussie tussen hen die de biodiversiteit verdedigen, en zij die voorhouden dat 'uitsterven doodnormaal is' en de onvermijdelijke prijs voor economische vooruitgang.⁴⁹ Naar analogie vinden we onder de cultuurwetenschappers pleitbezorgers van de culturele diversiteit tegenover de verarming die uniformiteit meebrengt.⁵⁰ Niemand betwist de voordelen die de homogenisering van nationale talen in de vorige eeuw heeft opgeleverd. Waar ligt het optimum tussen de efficiëntie van de verruiming van taalgebieden op wereldschaal en het respect voor identiteit in diversiteit?
- *Welk Wereldbeeld?* Behalve taal worden via de fictie in de media voortdurend sociale contexten, problematieken, omgangsvormen, levensstijlen en natuurlijk waarden overgedragen. Achter de façade van mondiale globalisering beperkt de fictionele context zich toch zeer overwegend tot de blanke, christelijke *middle class* met een patriarchaal tintje. Dit is niet de wereld, maar het milieutje waarvan Hollywood heeft vastgesteld dat het in de VS goed in de markt ligt. Hollywood is bereid wat dan ook in beeld te brengen, ook cultureel hoogwaardige en vernieuwende producten, als ze maar geld opbrengen. Het volgt echter vooral de bestaande smaak, omdat die het makkelijkst verkoopt. Systematisch onderzoek naar het wereldbeeld in de massaal geconsumeerde producties zal de vraag moeten stellen naar de wijze waarop dat zich

verhoudt tot de leefwereld van de kijker. Werkt de overdosis Amerikaanse fictie de onderwaardering in de hand van de Europese mogelijkheden waarop Michael Kuhn heeft gewezen? Is het gepresenteerde wereldbeeld niet verschrikkelijk eng-westers? Inzicht hierin zou ons beter in staat stellen de negatieve reactie te begrijpen van vele moslims op wat zij te zien krijgen van de westerse cultuur, namelijk haar materialisme, egoïsme, gewelddadigheid, overheersing en seksisme.

- *Wie Bepaalt Waarden en Normen?* Gewild of ongewild zijn de media de belangrijkste vertolkers geworden van waarden. De reclame is daarvan natuurlijk de meest trefende uitdrukking. Wat vroeger nog gold als 'verborgen verleiding', is het nu open en bloot, ook letterlijk. Via de reclame zijn de normen voor de esthetisering van het menselijk lichaam in de voorbije decennia aanzienlijk geliberaliseerd. Om op te vallen moet reclame grenzen verleggen. Hebben wij nog in de gaten hoe dat verloopt en wat er verandert? Hoe grijpen de beelden uit de harde realiteit en die uit de fictie op elkaar in? Komen we weldra terecht in een geheel virtuele wereld? Nu gezins-
hoofden, scholen, kerken, overheden qua overtuigingskracht voor de grote massa niet meer opwegen tegen de verleidingen van het beeldscherm, moet wel worden opgemerkt dat de in toenemende mate commerciële structuur van de media de kwestie oproept van de democratische controle op deze gigantische cultuurindustrie. Zij interesseert zich niet voor de waarden die ze verspreidt; zij denkt aan winst. De ontvangende samenlevingen dienen zich zelf de ethische vragen te stellen. Europa zal moeten inzien dat cultuur niet reduceerbaar is tot commercie.

Ethische vragen dringen zich thans ook op allerlei andere terreinen aan ons op als gevolg van de vooruitgang van het wetenschappelijk onderzoek en van de steeds verdergaande uitzaaiing van het kapitalisme. Kunnen wij aanvaarden dat privé-maatschappijen octrooien verwerven op bepaalde plantenvariëteiten die Indiase boeren in de loop van generaties hebben ontwikkeld? Kunnen we genen van planten, dieren of mensen laten gebruiken voor privé winstbejag? Nationale regeringen beschikken nu niet meer over voldoende middelen om te reageren op zulke kwesties die spelen op de schaal van de wereldmarkt. Europese antwoorden zijn nodig. De diversiteit van de Europese culturen zal de discussie over ethische kwesties niet gemakkelijk maken, maar het is dringend noodzakelijk, want het huidige gedoogbeleid levert ons blindelings over aan de monopolistische tendensen van een kapitalisme zonder adjectief. We hebben geen behoefte aan een Raad Ter Onderscheiding Van Wat Het Beste Is, zoals in Iran, maar we kunnen evenmin onze waarden en normen door Hollywood laten bepalen. Na een zuiver afstandelijke, waarde vrije analyse kan het onderzoek laten zien hoe bepaalde waarden geproduceerd en verspreid worden, zodat in een publieke discussie tenminste met kennis van zaken zal kunnen worden gekozen voor een bepaalde richting. Nu dobberen we alleen maar stuurloos rond. Waar elders zullen we inzicht

halen in de prioriteiten inzake menselijk handelen dan in het ontzaglijke ervaringsarchief dat de geschiedenis van de mensheid, in al haar aspecten, is?

Opwaardering van de alfa's

Tot slot wil ik nog enkele opmerkingen toevoegen over de status van de geesteswetenschappen. Hierboven gaf ik al aan dat haar beoefenaars boter op hun hoofd hebben door zich te weinig te presenteren als onmisbare specialisten in urgente maatschappelijke vraagstukken. Zij leven nog teveel in kleine afgescheiden hokjes omgeven door hoge muren tegen hun naaste collega's en tegen de boze en onbegrijpende buitenwereld. Ik stel mij een nieuw type specialist voor in 'talen en culturen', meer aangepast aan de noden van onze tijd. In sommige specialismen zoals de Aziëstudies en de Islamitische wereld zijn we die weg al opgegaan, met alle moeilijkheden van dien, maar daarom niet minder terecht. Kunsthistorici, letterkundigen, taalkundigen, musicologen en ethici zouden er bij winnen de huidige media als een vanzelfsprekend centraal studiegebied te onderkennen. Er is dus behoefte aan minder wereldvreemde en minder geïsoleerde wetenschappers, maar bepaald niet aan minder deskundige. De menswetenschappen kunnen aan maatschappelijk krediet winnen door zich 'nuttiger' te tonen, ook al zullen vele van mijn collega's deze kwalificatie honend afwijzen.

Zij kunnen hun krediet echter ook vergroten door hogere eisen te stellen aan de studenten die zij onderwijzen. Waarom wordt het vanzelfsprekend gevonden dat in bètafaculteiten scherpe eisen gesteld worden inzake het vakkenpakket VWO, terwijl iets dergelijks in de alfafaculteiten onbespreekbaar is? Met welke logica kan een letterenstudie worden aangevat zonder dat vreemde talen of het vak geschiedenis daarvoor een vereiste vormen, zelfs niet voor de desbetreffende studierichting? Berekent dit al geen fatale onderwaardering van de positie van het eigen vak in het onderwijs? Het resultaat is natuurlijk een massale toestroom van laaggekwalficeerde studenten die hun tijd en die van docenten verknoeien in overvolle studierichtingen. Het corporatieve belang van docenten vrezend voor hun baantje, weegt hier niet op tegen het ruimere maatschappelijke belang van de doelmatige besteding van middelen. Het zou overigens volstaan de flagrant discriminatoire rijkstoelage per student in de alfa's iets dichter te brengen bij die van de bèta's om onterechte kaalslag in de staf te voorkomen.

Besluit

Mijn besluit kan kort zijn. Ik hoop vier dingen te hebben kunnen duidelijk maken: – Nadat de Europese cultuur in de loop van eeuwen van onderop en van bovenaf is gevormd door diverse beschavingsinstituten, gebeurt dat op dit ogenblik bij uitstek door de commercieel gedomineerde audiovisuele media die de markt overspoelen met Angelsaksische producten. De culturele diversiteit die de kracht en dynamiek van Europa heeft gevormd, dreigt hierdoor te vervlakken tot een westerse monocultuur.

- Er is dringend behoefte aan een publieke discussie op Europees niveau over de waarden en normen die de kern van de Europese cultuur uitmaken.
- De EU kan zich niet langer veroorloven inzake cultuur een *laissez faire*-beleid te voeren.
- De maatschappelijke behoefte aan wetenschappelijk inzicht in cultuurverschijnselen maakt een heroriëntatie en opwaardering van de geesteswetenschappen tot cultuurwetenschappen nodig.

#

- ¹ Frijda, Nico, *Herdenken: Waarom?* Den Haag 1995, p. 26.
- ² Een vergelijkbaar pleidooi voor de actuele relevantie van de geesteswetenschappen is te lezen bij Ada Neschke, 'Geisteswissenschaften heute. Grundsätzliches zur Lage und Aufgabe der Geisteswissenschaften', *Bulletin: Beiheft* 2. Bern 1997, pp. 4-14.
- ³ *El Pais semanal*. 29 maart 1998, pp. 74-80.
- ⁴ Burke, Peter, *Stadscultuur in Italië tussen Renaissance en Barok*. Amsterdam 1988, pp. 17-19; UNESCO, *Mondiacult*, 1982.
- ⁵ De hierna volgende gedachten besprak ik uitvoeriger in mijn *Geschiedenis van de Macht in Europa*. Antwerpen 1997.
- ⁶ Gurevich, Aron, *Medieval Popular Culture*. Cambridge 1988.
- ⁷ Bartlett, Robert, *The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change 950-1350*. Londen 1993, pp. 5-23.
- ⁸ Morelli, Anne (red.), *De Grote Mythen uit de Geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*. Berchem 1997; Bank, J.Th.M., *Het Roemrijk Vaderland. Cultureel Nationalisme in Nederland in de Negentiende Eeuw*. 's-Gravenhage 1990; Hobsbawm, E., and T. Ranger (eds.), *The Invention of Tradition*. Cambridge 1983; Hobsbawm, E., *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*. Cambridge 1990; Anderson, B., *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Londen 1991.
- ⁹ Bourdieu, Pierre, *La Distinction*. Parijs 1979.
- ¹⁰ Dibie, Jean-Noël, *Aid for Cinematographic and Audio-visual Production in Europe*. Londen 1993, p. 7.
- ¹¹ Blokker, Jan, 'De gouden toekomst van een medium', in: Doorman, Maarten, en Michaël Zeeman (red.), *Het Scherm der Verbeelding*. Amsterdam 1998, pp. 119-120.
- ¹² Dibie, Jean-Noël, *Aid*, p. 7.
- ¹³ Bourdieu, Pierre, *Sur la Télévision*. Parijs 1996, pp. 54-55; Blokker, Jan, 'Gouden toekomst', pp. 111-123.
- ¹⁴ Blokker, Jan, 'Gouden toekomst', p. 124; Doorman, Maarten en Michaël Zeeman, 'Testbeeld bij wijze van inleiding', in: *Het Scherm*, pp. 12-14.
- ¹⁵ *Statistical Yearbook 1997. European Audiovisual Observatory*. Straatsburg, pp.33.-35. In Groot-Brittannië, Frankrijk, Italië, Spanje en Portugal is echter minder dan tien procent bekabeld.
- ¹⁶ Souchon, Michel, 'Programmes, programming and television viewers', in: Silj, Alessandro (ed.), *The New Television in Europe*. Londen 1992, p. 50.
- ¹⁷ Dibie, Jean-Noël, *Aid*, p. 9. Het cijfer voor 1995 is afgeleid uit het totaal aantal ingevoerde uren fictie: 267.057 (*Statistical Yearbook 1997*, p. 161) waarop de zeer conservatieve coëfficiënt 22 is toegepast. Het Nederlandse aanbod staat vermeld op p. 249 van het *Yearbook*.
- ¹⁸ Souchon, Michel, 'Programmes', pp. 51-53.
- ¹⁹ Blokker, Jan, 'Gouden toekomst', p. 131; van de serie *X-Acts* wordt in 1998 toch ook een filmversie op de markt gebracht (zie verder noot 37).
De vormgeving van de tabellen en de grafieken is verzorgd door Justine Smithuis, die mij ook assisteerde bij de gegevensverzameling.
- ²⁰ *Yearbook 1997*, pp. 156-161.

- ²¹ *Ibidem*, p. 248.
- ²² *Ibidem*, p. 61.
- ²³ *Ibidem*, pp. 5, 61.
- ²⁴ *Ibidem*, pp. 68-73.
- ²⁵ Lazarova, Svetlana, and Rossen Milev, 'Politics dragging its heels: Bulgaria', in: *The Development of the Audiovisual Landscape in Central Europe since 1989*. Londen 1996, p. 30.
- ²⁶ Kroupa, Vladimir, and Milan Smid, 'The limitations of a free market: Czech Republic', in: *Development*, pp. 54, 71, 75.
- ²⁷ Jakubowicz, Karol, 'Improving on the West - the native way: Poland', in: *Development*, pp. 130-1, 142.
- ²⁸ Lengyel, Emöke, 'The art of careful power balancing: Hungary', in: *Development*, pp. 108-9, 113-6, 118.
- ²⁹ *Yearbook 1997*, p. 16; *The Economist*, vol. 347. 11 april 1998, p. 27.
- ³⁰ Trappel, Josef, and David Mahon, 'Television in the enlarged European audio-visual area - a Community perspective', in: *Development*, pp. 13-16; *Yearbook*, pp. 151-2.
- ³¹ Patterson, Richard, 'Collective identity, television and Europe', in: Drummond, Phillip, e.a. (eds.), *National Identity and Europe. The Television Revolution*. Londen 1993, pp. 1-7; Bourdieu, Pierre, *Sur la Télévision*, pp. 62-68.
- ³² *The Economist*, vol. 347. 11 april 1998, p. 27.
- ³³ Rossem, Maarten van, 'Een welvoorziene kiosk', in: Doorman, Maarten, en Michaël Zeeman, *Het Scherm*, pp. 208-216; Enzesberger, Hans Magnus, 'Het nulmedium of waarom alle klachten over de televisie ongegrond zijn', *ibidem*, pp. 217-223; Bourdieu, Pierre, *Sur la Télévision*, pp. 50-61.
- ³⁴ Rossem, Maarten van, 'Kiosk', p. 204.
- ³⁵ Pleij, Herman, 'Televisie als beschavingsinstrument', in: Doorman, Maarten, en Michaël Zeeman, *Het Scherm*, pp. 85-87, 95-97.
- ³⁶ Rossem, Maarten van, 'Kiosk', pp. 207-8.
- ³⁷ Interview in *Marie Claire*, Duitse editie. April 1998, pp. 61-2. Op 16 maart 1998 startte de serie op het Duitse kanaal Pro 7 met direct vier miljoen kijkers.
- ³⁸ Schippers, Kristopher, *The Gene Bank of Culture: Reflections on the Function of the Humanities*. Wassenaar 1994.
- ³⁹ *Knack*, jg. 28. 8 april 1998, p. 121.
- ⁴⁰ Bourdieu, Pierre, *Sur la Télévision*, pp. 8, 55, 76-78.
- ⁴¹ Blokker, Jan, 'Gouden toekomst', pp. 118-124; Rossem, Maarten van, 'Kiosk', p. 202.
- ⁴² Zijdeveld, A.C., *Sociologie als Cultuurwetenschap*. 's-Gravenhage 1983, pp. 88-91.
- ⁴³ Vergelijk: Pleij, Herman, *Hollands Welbehagen*. Amsterdam 1998, pp. 93-101; dez., 'Beschavingsinstrument', pp. 96-100.
- ⁴⁴ Vergelijk de gedachten van Wolf Lepenies verwoord door Gunther Hofmann in *Die Zeit*. 29 januari 1998.
- ⁴⁵ Prigogine, Ilya, *La Fin des Certitudes. Temps, Chaos et les Lois de la Nature*. Parijs 1996, pp. 9-16, 217-224.
- ⁴⁶ Jaarverslag, geciteerd naar *NRC-Handelsblad*. 22 april 1998, p. 17.

- ⁴⁷ Pleij, Herman, 'Beschavingsinstituut', pp. 88-91; Doorman, Maarten, en Michaël Zeeman, 'Testbeeld', pp. 8-9; Bourdieu, Pierre, *Sur la Télévision*, p. 54.
- ⁴⁸ De Schepper, Hugo, 'Europese en Binnennederlandse integratie', in: Tomenen, Lucienne, en Guy Vossen (red.), *Denken over Cultuur in Europa*. Houten/Zaventem 1994, pp. 162-5.
- ⁴⁹ Recensie door Tijs Goldschmidt in *NRC-Handelsblad* van Quammen, David, *The Song of the Dodo*. 1996. 27 maart 1998, p. 37.
- ⁵⁰ Kortlandt, F.H.H., 'De bureu van onze voorouders', in: *Spinoza* 97. Den Haag 1997, pp. 14-15.

Prof. dr. W.P. Blockmans (Antwerpen, 1945) is als hoogleraar Middeleeuwse Geschiedenis verbonden aan de Rijksuniversiteit Leiden. Hij studeerde geschiedenis aan de universiteit van Gent en promoveerde aan dezelfde universiteit in 1973. Van 1974 tot 1987 was Blockmans als docent geschiedenis verbonden aan het Provinciaal Instituut voor Vertalers en Tolken te Gent, terwijl hij gedurende dezelfde periode werkzaam was bij de Erasmus Universiteit te Rotterdam - eerst als lector en vanaf 1980 als hoogleraar Sociale en Politieke Geschiedenis. In 1987 volgde Blockmans' benoeming tot hoogleraar Middeleeuwse Geschiedenis aan de Leidse universiteit. Aan deze universiteit is hij sinds 1993 tevens verantwoordelijk voor het vak Europese Geschiedenis bij de Faculteit der Sociale Wetenschappen.

Naast wetenschappelijke werkzaamheden omvat Blockmans' loopbaan diverse lidmaatschappen en wetenschappelijke en bestuurlijke posities. Blockmans is lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, van de Academia Europea, de Royal Historical Society, de Hollandsche Maatschappij voor Wetenschappen en de Deutsche Gesellschaft für Verfassungsgeschichte. Van 1987 tot 1992 was Blockmans voorzitter van het onderzoeksprogramma *Origins of the Modern State in Europe*, dat werd gefinancierd door de European Science Foundation. Blockmans is en was tevens lid van diverse tijdschriefredacties, waaronder die van *The Journal for Medieval History*; *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*; en *Beleid en Maatschappij*. Blockmans is voorzitter van het *Standing Committee for the Humanities* van de European Science Foundation, voorzitter van de Nederlandse Onderzoeksschool voor Mediëvistiek, lid van het bestuur van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, lid van het wetenschappelijk comité van het NIAS en bestuurslid van de Stichting Praemium Erasmianum.

De lezing *Cultuur en Commercie. Beschouwingen over onze cultuur en haar wetenschappen* van Wim Blockmans, hoogleraar Middeleeuwse Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden, is de vierde NWO/OKW-voorjaarslezing. In 1995 werd de eerste NWO/OKW-voorjaarslezing gehouden door Nico H. Frijda, hoogleraar Theorieën der Emoties aan de Universiteit van Amsterdam, getiteld: *Herdenken: Waarom?* Het jaar daarop volgde Willem Frijhoff, hoogleraar Maatschappijgeschiedenis te Rotterdam, met de lezing: *Eigenzinnig Nederland. Het verleden in de toekomst van een cultuurnatie*. Johan Goudsblom, hoogleraar Sociologie aan de Universiteit van Amsterdam, verzorgde het afgelopen jaar de derde voorjaarslezing, getiteld: *'Stof waar honger uit ontstond'*, naar een gedicht Chris van Geel.

1